

TÜSKÉS ANNA

Szent Orsolya tisztelete a középkori Magyarországon: legendák, ereklyék, oltárok

Az elmúlt évek nemzetközi hagiográfiai kutatásainak előterébe került Szent Orsolya alakja és tisztelete: Scott B. Montgomery St. *Ursula and the Eleven Thousand Virgins of Cologne* című 2009-es könyve és a Jane Cartwright szervezésében, a walesi szentekkel foglalkozó kutatások keretében megtartott „St Ursula and the 11,000 Virgins” című konferenciája kapcsán kezdtem foglalkozni az egyházban október 21-én ünnepelt szent magyarországi tiszteletének írott és képi forrásaival.¹ Mindaddig nem született a témában olyan áttekintés, amely az egyes magyarországi emlékek többszempontú elemzéséből kiindulva összefüggéseket próbálna megvilágítani. Tanulmányom központi kérdése, minek köszönhető Szent Orsolya tiszteletének széles körű magyarországi elterjedése.

1. Kutatástörténet

A Szent Orsolya történetében érdekelt magyar kutató a mai napig Szentkláray Jenő 1866-os tanulmányát² és Szmracsányi Miklós 1900-ban megjelent cikkét tekinti kiindulási alapnak.³ Horváth Cyrill áttekintette a legenda változásának folyamatát, és felhívta a figyelmet az egyik magyar vonatkozású változatra.⁴ Radocsay Dénes összegyűjtötte Szent Orsolya ábrázolásait a magyarországi freskókon és a gótikus oltárokon.⁵ Bálint Sándor *Ünnepi kalendárium* című művében elemezte a krónikás hagyományt, a legendaváltozatokat és felsorolta festészeti ábrázolásokat.⁶ Kimutatta, hogy Szent Orsolya legendáját a hun-magyar rokonság feltételezése révén magyar vonatkozásúnak tartották, amit a magyar kódexek is hangoztatnak, s ennek tulajdonította a szent és társnői széleskörű tiszteletét. Ezeket jó néhány esettanulmány – egy-egy emlék közlése – egészíti ki: Dávid Katalin közölt két magyarországi egyházi gyűjteményben lévő Szent Orsolyát is ábrázoló tárgyat,⁷ a 18. századi szentképeket Szilárdfy Zoltán közölte gyűjteményéből,⁸ Mező András pedig összegyűjtötte a Szent Orsolya patrocíniumokat a középkori Magyarországon.⁹ Sarkadi Nagy Emese az erdélyi szárnyasoltárok vizsgálata során foglalkozott a Szent Orsolyát ábrázoló 15. századi táblaképekkel.¹⁰

2. Írott források

2.1. Legendaváltozatok

A magyar hagyomány szempontjából különösen érdekes mozzanata a legendának az Attila vezette hunok szerepeltetése. Jacobus de Voragine legendáriuma, a *Legenda aurea* hajdani magyarországi népszerűségét csak néhány fennmaradt példánya, fordítástörredéke és a prédikációs-irodalomra tett hatása jelzi.¹¹ Az obszerváns ferences Temesvári Pelbárt Haguenauban 1499-ben *Sermones Pomerii de sanctis* című műben megjelent, szentekről szóló sermo-ciklusaiban egy beszédet szán Szent Orsolyának, melynek címe *De undecim milibus virginibus, de sancta Ursula*.¹² Temesvári Pelbárt fenntartás nélkül használja forrásul a *Legenda aurea*t, de apró részletekben változtat a szövegen, és terjedelme megrövidül. Az ugyan-csak obszerváns ferences Laskai Osvát *De undecim milibus virginum. De virginitate et eius nobilitate* címmel írt latin beszédet Szent Orsolyáról és a tizenegyezer szűz vértanúról, ami Temesvári művével együtt jelent meg.

Az Orsolya-legenda egyik magyar vonatkozású változata¹³ Orsolya a magyar király és királyné leánya. A szüzek itt is először Rómába zárandokolnak, hogy aztán innen a pápa és számos bíboros kíséretében a szlavóniai király pusztá és elhagyott birodalmán át Jeruzsálembe menjenek. Ez a király azonban, aki a babilóniai szultánnak rokona és barátja, nagy sereg katonát küld ellenük. Megtudva, hogy keresztények, hitük megtagadására akarja őket kényszeríteni, s mivel szándékával nem boldogult, az állhatatos zárandokokat végül megöleti.

A *Legenda aurea*ban lévő Orsolya-legendának négy magyar fordítása ismert a Nádor-, a Kazinczy-, az Érsekújvári- és az Érdy-kódexben.¹⁴ Hűségre és teljességre törekszik az 1508-ban az óbudai klarisszák számára közösségi célra, felolvasásra szánt, feltehetően az ottani egyik ferences apáca által másolt, vegyes tartalmú Nádor-kódex, amely nyolc szent életét tartalmazza, köztük Szent Orsolyát, Szent Eufrozina és a Szent Apollónia legendája között, „Tíz zent orsolazzonnac eleti” címmel, melynek azonban első sorai hiányzanak.¹⁵ Temesvári szöveghagyományát követi a magyar nyelvű kódexirodalom, a legjellegzetesebb kódex e tekintetben az Érdy-kódex, a Karthauzi Névtelen műve (Lövd, 1526 körül).¹⁶ A szentekről szóló rész az egyetlen teljes magyar nyelvű legendárium, melynek Temesvári Pelbárt mellett fő forrása a *Legenda aurea*. A 130. episztola Szent Orsolya legendája. A Nyulak-szigetén a Domonkos-rendi apácák kolostorában feltehetően közösségi felolvasásra, 1529–1531 között készült Érsekújvári-kódex ugyancsak tartalmaz egy Orsolya-legendát,¹⁷ amely követi a *Legenda aurea* 153. elbeszélését, s annak viszonylag hű fordítása. A nagy valószínűséggel az óbudai klarisszák számára, 1526 és 1541 között készült Kazinczy-kódex bővelkedik tanító szándékú, ugyanakkor fordultatos olvasmányokban: prédikációk, legendák és példák sorát adja, köztük a 156–166. oldalon olvasható a szent tisztaságról szóló prédikáció második felében Szent Orsolya története.¹⁸ Prédikációinak fő forrása Temesvári Pelbárt, legendái pedig leginkább a *Legenda aurea*ból merítettek. Szent Orsolya legendáját ismeri még a Gömör-kódex¹⁹ és a Czech-kódex is.²⁰

2.2. Krónikák

Kézai Simon *Gesta Hunnorum et Hungarorum* krónikája 3. fejezetének *Ethele diadalmi hadjáratáról* című 3. részében röviden említi Szent Orsolyát.²¹ Kézai forrása Sigebertus Gemblacensis (1035 k.–1112) *Chronicon sive Chronographia* című műve.²² Kézai nyomában a *Képes Krónika* 11. fejezete szerint Orsolya és tizenegyezer társa Attila parancsára szenved vértanúhalált.²³

Thuróczy János jegyzői előljáró és történetíró 1488-ban Brnóban megjelent *Chronica Hungarorum* (A magyarok krónikája) című műve *A tizenegyezer szűz szenvedése és Buda meggyilkolása fivére, Attila által* című, 19. fejezetének elején röviden leírja Szent Orsolya és társnői történetét.²⁴ Thuróczy szövegét németre fordítva és helyenként megrövidítve kiadta Hans Hauge zum Freistein *Der Hungern Chronica* címmel 1534-ben Bécsben.²⁵ A kötet tíz fametszetet tartalmaz, az ötödik a 8. folio versóján azt ábrázolja, amint a hunok lemészárolják Szent Orsolyát és a tizenegyezer szűzet. Az ábrázolásokat Peter Flötner rajzolta elő.

Antonio Bonfini *A magyar történelem tizedei* című művének 5. könyvében tárgyalja Szent Orsolya történetét nagyon részletesen.²⁶ Kulcsár Péter megállapította, hogy Bonfini a legendát Vincentius Bellocensis *Speculum Historiale* kötetéből vette át.²⁷ Az átvételben néhol rövidítés, néhol bővítés tapasztalható, adatokban nincs eltérés, a két szöveg nagyobb része formailag is egybevág. Bonfini további három forrást használ szövegében: Thuróczy, Aeneas Sylvius, Flavius Blondus, de nagy mértékben bővíti ezeket.²⁸ Gyakran szúr szövegükbe egy-két semmitmondó, a konkrétumot bővebben magyarázó vagy ismétlő sort, a forrás kifejezéseit ide-oda rakosgatja. Orsolya humanista szónoklata (1B V:46–65) Bonfini saját fogalmazványa.

2.3. Ereklyék, ünnep

Orsolya kölni templomát, amelyben a szűzek ereklyéit őrzik, az Aachebe zárandokló magyar búcsúsok is gyakran fölkeresték. Erzsébet királyné 1357-es aacheni zárandoklata során érintette Marburgot és Kölnt. Feltételezhető, hogy Erzsébet mecénási tevékenysége mellett ereklyékre is szert tehetett.²⁹ Tudjuk ugyanis 14. század elején épült³⁰ budaszentlőrinci pálos kolostor kincseinek teljes lajstromából,³¹ hogy őriztek itt egy Szent Orsolya ereklyét, nevezetesen „Szent Orsolya fejét derékig aranyozott ezüsből”, valószínűleg hermát.

Feltételezhetjük, hogy korábban is volt magyarországi kapcsolódás Szent Orsolya és társnői ereklyéihez, ugyanis II. (Sánta) Károly (1254–1309) nápolyi király (1285–1309), akinek felesége Mária magyar hercegnő (1257–1323), a tizenegyezer szűz egyikének fejereklyéjét adományozta a S. Nicola székesegyháznak Bari-ban.³² Felmerül a kérdés, vajon Mária hercegnő vitte-e magával az ereklyét Nápolyba.

Nagy Lajos király az aacheni dómnak az általa alapított, és 1342–1366 között építtetett Magyar-kápolnájának több ereklyét adományozott: Szent István és Szent Imre csontereklyéjét, illetve Szent Orsolya és kísérlőinek ereklyéjét. Ezek az ereklyék egy 1656-os leltár szerint megvoltak, s ma is a kincstár őrzi őket.³³

Orsolyáék ereklyéiből Magyarországra több is jutott. A Pozsony belvárosában állott középkori Szent László-kápolna őrizte (1486) a tizenegyezer szűz három fejereklyéjét, hasonlóképpen az egri székesegyház is kettőt, s volt a nagyszombati klarisszáknak is.³⁴

Orsolya és a Tizenegyezer Szűz ünnepe jelen van a középkori magyarországi misenaptárakban. Kétségtelen, hogy az Árpád-kori német bevándorlás is elősegítette a kultusz hazai elterjedését, azonban legalább ilyen lényeges a legenda magyar vonatkozása.

A egyház ünnepélyes keretek között ülte meg Orsolya és társainak napját. A magyar-latin nyelvű, premontrei apáca-ordináriumban, a feltehetően a somlővásárhelyi kolostor számára készült Lányi-kódexben (1520) olvassuk: „Tizenegyezer szűzekrel. Ez szent szűzek napja duplex, oktavájok is vagy on nálunk.”³⁵ Orsolya zsolozsmája számos forrásban megtalálható.³⁶

Az újkori ereklyekultusz példája a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött ereklyetartó tábla, amely II. Mátyás részére készült.³⁷ A téglalap alakú selyem alapon aranyozott ezüst- és ezüstszállal hímzett ornamentális motívumok között a felső sorban, II. Mátyás magyar és cseh király címerét közrefogják a Szent Katalin és Szent Orsolya ereklyéjét jelző pergamenfeliratok, az alsóbb sorokban a tizenkét apostol nevei olvashatók. Középen Szent György csontereklyéje látható. A többi ereklye nem látható, ha vannak, akkor a domború díszítmények foglalják azokat magukba. Az udvari műhelyben készült hímzett tábla II. Mátyás magyar királlyá koronázása (1608. november 16.) és bátyja, II. Rudolf császár halála (1612. január 20.) közötti időszakban készülhetett. II. Mátyás ismert volt ereklyegyűjtő szenvedélyéről. Az ereklyetartó tábla jelenlegi állapota későbbi, valószínűleg 18. századi átalakítás nyomait mutatja.

2.4. Szent Orsolya patrocíniumok a középkori Magyarországon³⁸

Orsolyát választotta védőszentül Viborna, Tapolysárpatak (Mokroluh, 1772),³⁹ Wellbach (Ágostháza / Bystrany),⁴⁰ Ipolynyitra (Nitra nad Iplom, 1823) temploma. Az irsai (Pest megye) római katolikus templom az 1777-es canonica visitatio szerint Szt. Orsolya nevét viselte, ma Urunk színeváltozásának van szentelve.⁴¹ A brassói szabók céhének a Tizenegyezer Szűz volt a középkori védőszentje, egy oklevél említi, hogy 1511-ben a szabók a Tizenegyezer Szűz tiszteletére állíttatnak oltárt a templomban.⁴² Lövvő takács céhének zászlaját a két patróna: Orsolya és Katalin képe díszítette.⁴³ A Somló vidékén Orsolya napján kezdődik a szüret.⁴⁴

3. Képző- és iparművészeti művek a 14–16. században

3.1. Freskók

Orsolya népszerűségéről és tiszteletének elterjedtségéről számos gótikus freskó és oltár tanúskodik. A fennmaradt emlékek számát és jellegét tekintve világos, hogy Szent Orsolya és társnői ábrázolásának fénykora a 15. század második felére tehető. Ez a gazdag, egyértelműen helyi műhelyek által fémjelzett periódus azonban nyilvánvalóan nem képzelhető el a 14. századi előzmények nélkül, bár az ezekről tanúskodó fennmaradt emlékek száma csekély.

A 14. század második felében keletkezett két freskóegyüttes, melyeken Szent Orsolya női szentek között jelenik meg az erdélyi Szék (Sâg) református templomban 1360–1370 tájáról,⁴⁵ és az almakeréki (Malamcrav) evangélikus templomban található (1).⁴⁶ A széki templom mellékszentélyében, a déli fal alsó mezőjében a Szent Orsolya-legenda két jelenete látható. Az almakeréki templom szentélyét 14. század végi freskók borítják. A szentélyboltozatot Krisztus születését és passióját bemutató jelenetek díszítik, a szentély boltcikkelyeiben női szentek, köztük Szent Orsolya ülő alakja jelenik meg.

A felvidéki Torna (Turňa nad Bodvou, korábban Turnianske Podhradie) Nagyboldogasszony templomának 14. századi falképei az elmúlt években kerültek elő.⁴⁷ A fülkékbe állított, háromnegyed életnagyságban megfestett női szentek a szentélyzáradék három falán találhatóak. A legelső regiszterben festették meg őket. Töredékességük miatt Orsolyán kívül csupán Dorottya, Margit, és talán Krisztina (?) ismerhető fel. Lángi József szerint stilisztikailag rokon emlék a kárpátaljai Viskén (Вишков) 2013-ban megtalált freskóegyüttes, ahol azonban Szent Orsolya-ábrázolás nem került elő egyelőre.

Az 1450–60 között keletkezett a kolozsvári Szent Mihály-templom déli mellékhajójának déli falán a Madonnát közrefogó hét vértanú szűz álló alakjának freskója.⁴⁸ A falképek erősen megrongálódtak és hiányosak, ezért a szentek közül hatot tudunk azonosítani, a bal szélső alakot attribútum hiányában nem: női szent, Margit, Borbála, Madonna, Katalin, Ágnes (?), Dorottya (?), Orsolya.

Sarkadi Nagy Emese felvetette, hogy a székelydályai (Daia) templomszentély északi falának talányos freskója, a hajós jelenet, talán Orsolya legendájának egyik jelenete lehet. Kovács András szerint az Egyház hajóját ábrázolja. Az eddigi a szakirodalom nem igazán tudott mit kezdeni a freskóval.

1. Szent Orsolya. Almakerék, szentélyboltozat, boltcikkely. Freskó, 14. század vége. (fotó: Tüskés Anna, 2013.)

2. Szent Orsolya és társnőinek mártírsága. 1. Szent Zsófia-oltár, Zólyomszászfalu. Besztercebányai Múzeum. (fotó: Makky György); 2. Szent Orsolya-oltár, Homoródbene; 3. Innsbruck, Landesmuseum, Gemäldesammlung. 1448. (fotó: Marburger Fotoindex 1.199.641); 4. Köln, Wallraf-Richartz-Museum. (fotó: Marburger Fotoindex RBA 125 329); 5. Magántulajdon. 1480 körül. (fotó: SARKADI NAGY 2012.)

3.2. Szárnyasoltárok

3.2.1. Elpusztult emlékek

Egyes esetekben csak írásos forrásból következtethetünk Szent Orsolya ábrázolására, így pl. Putnokon: 1493-ban Putnoki Györgyné Margit asszony a putnoki Szűz Mária templomra tizenkét forint értékű övet hagyományozott, hogy egy táblaképen őt – valószínűleg mint egy szent jelenet donátorát – ennek hátoldalán pedig Szent Orsolyát és vértanútársait festessék meg.⁴⁹ Orsolyának oltára volt Sopronban a várórkementi Boldogasszony templomban: Szent Orsolya-oltárát Herb István alapította, javadalmáról 1477-ben olvasunk.⁵⁰ Oltára volt még Csanádon 1427-ben⁵¹ és Nagyváradon 1464.⁵² Az 1698-as Canonica Visitatiók szerint Orsolya-szobra volt a győrvári Szent Erzsébet templomnak,⁵³ és az Irsa (ma Albertirsa része) templomának.⁵⁴

3.2.2. Szent Orsolya-oltár

Az egyetlen fennmaradt Orsolya-oltár a homoródbenei (Beia) plébániatemplom oltára 1513-ból, amely 2005-től a segesvári vártemplomban van.⁵⁵ Nyitott állapotban a szárnyakon Orsolya életének négy jelenete látszik: 1. Orsolya útja a Rajnán. 2. Megérkezés Rómába. 3. Cyriacus pápa megkereszteli Orsolyát és társnőit. 4. Vértanúsága. Az első három jelenet viszonylag ritka a Szent Orsolya-ikonográfiában, pl. a Stefan Lochner követőjének tulajdonított 1456-os kölni oltáron,⁵⁶ és Hans Memling Brügge-i Szent Orsolya-ereklyetartóján.⁵⁷ Az utolsó jeleneten Orsolya az árbóc előtt imádkozva áll, egyik társnőjét a hajó oldalán előrebukva a hajánál fogva lefejezni készül egy hun. Ez az ikonográfia egy másik magyarországi oltáron, a zólyomszászfalui Szent Zsófia-oltáron (ma a Besztercebányai Múzeumban) is megjelenik, illetve elterjedt volt egész Európában, pl. táblakép 1448-ból az innsbrucki Landesmuseum Gemäldesammlungjában,⁵⁸ és a kölni Wallraf-Richartz-Museum táblaképe (2).⁵⁹ Feltehetően azonos előkép után dolgozhattak a mesterek.

3.2.3. Szent Orsolya Szűz Mária-oltárokon

Szent Orsolya alakjával leggyakrabban Mária-oltárokon találkozunk, amikor négy vagy nyolc vértanú szűz jelenik meg az oltárszárnyakon. Az alsóbajomi (Boian) plébániatemplom Mária-oltára 1480 körül készült, jelenleg a nagyszebeni Brukenthal Múzeum őrzi.⁶⁰ Belső szárnytábláin nyolc női szent domborműve látható: Szent Margit, Szt Dorottya, Szt Apollónia, Szt Ágnes, Szt Borbála, Szt Katalin, Szent Orsolya és egy pontosan nem meghatározható női szent. Orsolya azononsítása azonban a keresztet tartó női szenttel problematikus. A csíkcsatószegi (Cetatuia) plébániatemplom 1520–1525 között készült Mária-oltárán a szárnyak nyitott állapotban Jézus gyermekségének négy jelenetét ábrázolják, zárt állapotban nyolc női szent álló alakja látható: Szt Katalin, Margit, Borbála, Erzsébet, Lucia, Apollónia, Ágnes és Orsolya.⁶¹ Ugyancsak nyolc női vértanú szent között találjuk Orsolyát a kassai (Kosice) székesegyház 1470–1480 között készült Mária halála-oltárának zárt állapotában: Szt Márta, Emerencia, Ágnes, Apollónia, Orsolya, Katalin, Dorottya, Borbála.⁶²

Négy női vértanú szent sorozat részeként jelenik meg Orsolya a trencsényi házioltáron, a dubravai (Dúbrava), a nagyjeszeni (Horné Jaseno) és a sztankahermányi (Hermanovce) Mária-oltáron. Társai leggyakrabban Szent Ágnes, Dorottya, Katalin és Borbála, ritkábban pedig Szent Erzsébet, Lucia és Apollónia. A trencsényi volt jezsuita, majd piarista kolostor kincstárából származó hordozható házioltárka a félalakos Madonna-képpel és álló szentekkel 1440–1450 körül készült.⁶³ A szárnyak külső és belső oldala két-két vértanú szűz álló alakját ábrázolja: a külső oldalon Szent Orsolya és Szent Dorottya, a belső oldalon Szent Katalin és Szent Borbála. Az 1510–1520 között készült dubravai (Dúbrava) Mária-oltáron az oltárszekrényt belül négy női szent álló alakja (Erzsébet, Ágnes, Orsolya, Lucia) keretezi.⁶⁴ A nagyjeszeni (Horné Jaseno) Mária-oltár szekrényfelein négy női szent (Szt Orsolya, Ágnes, Dorottya, Apollónia) jelenik meg.⁶⁵ Az ugyancsak 1510–1520 között készült sztankahermányi (Hermanovce) Mária-oltár szekrényfelein ugyancsak négy női szent jelenik meg: Szt Katalin, Orsolya, Borbála, Ágnes.⁶⁶

Faszobra van Szent Orsolyának az 1540 körül készült székelyzsombori (Jimbor) Mária-oltáron.⁶⁷ A Madonna szobrát négy női vértanú szent alakja fogja közre: Borbála, Dorottya, Margit és Orsolya.

3.2.4. Szent Orsolya Szent Anna-oltárokon

A Szent Anna-oltárokon négy esetben jelenik meg Szent Orsolya gyakrabban négy, ritkábban nyolc női szent között. Társai leggyakrabban Szent Borbála és Apollónia. Az 1465 körül

3. Szent Orsolya. 2. E.S. Mester. Fametszet. (fotó: Marburger Fotoindex Neg. Nr. FD 151 586; 2.) Szepeshely, Szent Márton-főoltár. 1470–1478 között. (fotó: Czímber Gyula)

készült a kisszebeni (Sabinov) plébániatemplom Szent Anna-oltára,⁶⁸ amelynek külső tábláin Szent Oszvald, István király, Márton és Kálmán, a női szentek közül pedig Orsolya és Apollónia láthatók. Az 1520 körül készült magyarfenesi (Vlaha, Kolozs vm.) plébániatemplom Szent Anna-oltárán a Szent Annát harmadmagával ábrázoló középképet Szent Klára, Zsófia, Borbála és Orsolya álló alakját ábrázoló festmény fogja közre.⁶⁹ Az 1510–1520 között készült leibici (Lubica) Szent Anna-oltáron a Szent Annát harmadmagával ábrázoló szobrot Szent Orsolya, Szent Erzsébet, Szent Apollónia és Szent Borbála álló alakját ábrázoló festmény fogja közre.⁷⁰ Az 1526-ban készült héthársi (Lipany, Sáros vm.) Szent Anna-oltár külső képein nyolc női szent jelenik meg: Borbála, Apollónia, Dorottya, Ágnes, Lucia, Katalin, Orsolya, Margit (5).⁷¹

3.2.5. Szent Orsolya egyéb oltárokon

Szent Orsolya egyéb oltárokon is megjelenik, például más vértanú szűzeknek szentelt oltárokon. Az 1440 körül készült zólyomszászfalui (Sásóvá) Szent Zsófia-oltáron a Szt. Zsófiát három lányával ábrázoló középképet Szent Ágota, Szent Zsuzsanna, Szent Dorottya mártíromsága és Szt Orsolya áldozása jelenet fogja közre.⁷² Az 1450 körül készült németlipcsei (Partizánská Lupča) főoltár szárnyain nyitott állapotban Krisztus élete látszik nyolc jelenetben, továbbá női szentek: Borbála és Katalin, Kordula és Orsolya, Apollónia kínszatása, Zsófia.⁷³ Az ábrázolás különlegessége, hogy Orsolya egyik társnőjével, Kordulával együtt jelenik meg. Az 1450–1460

4. Szent Orsolya és a tizenegyezer szűz vértanúsága. 1. Berki Mária Magdolna mennybevitele-oltár. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria. 1480–1490. (fotó: Tüskés Anna, 2013); 2. Oltár, 1500 körül, Herford, evangélikus templom. (fotó: Marburger Fotoindex C 448.127.)

között készült bártfai (Bardejov) Szent Borbála-oltár egyik oromképe Szent Orsolyát, és hátoldalán Palan prófétát ábrázolja.⁷⁴

A szepeshelyi (Spišské Pohradie) székesegyház 1470–1478 között készült, majd a 19. század végén újjáépített Szent Márton-főoltárának a reprezentatív, festett ábrázolásai elsőrangú fontosságúak szempontunkból.⁷⁵ Mozgósárműveinek négy belső képén 3–3 szent alakja jelenik meg. A két alsón a leggyakrabban ábrázolt vértanú szűzek: Apollónia, Margit és Dorottya, valamint Katalin, Borbála és Orsolya, a két felsőn férfiszentek. Orsolya alakja követi E.S. mester azonos tárgyú fametszetét (3).⁷⁶

Az 1480–1490 között készült berki Mária Magdolna mennybevitele-oltár egyes feltételezések szerint Kassáról került a Sáros megyei Berkibe.⁷⁷ A Magdolna mennybevitele-domborművet fent Krisztus mennybemenetele és Mária halálát ábrázoló festmény fogja közre. Alattuk Szent Orsolya és a tizenegyezer szűz vértanúságának jelenetével a tízezer vértanú ábrázolása került szembe. Szent Orsolya vértanúságának párba állítása a tízezer vértanúval nem szokatlan, jó példa erre a beszercebányai Szent Borbála-oltár vagy a herfordi evangélikus templom 1500 körüli oltára (4).

A 1493-ra datált késmárki (Keszmarok) Szent Katalin-oltár a középképen Szt. Borbálát, Katalint és Margitot ábrázolja, A szárnyain Szt. Dorottya, Apollónia, Ágnes és Orsolya jelenik meg. Szárnyai nem mozdíthatók, külső képei ismeretlenek. Az alakok részben átfestettek, a hátterek újonnan aranyozottak.⁷⁸

Az 1509-es beszercebányai Szent Borbála-oltár szárnyain Szent Orsolya mártíromságának domborművével a berki oltárhoz hasonlóan a tízezer vértanú ábrázolása került szembe.⁷⁹

Az 1521-re datált leibici (Lubica) oltáron az együttesbe később került, az oltár mai nevét adó két püspökszentet ábrázoló középképet Szent Otília, Szent Margit, Szent Apollónia és Szent Orsolya álló alakját ábrázoló festmény fogja közre.⁸⁰ A külső képek Krisztus kínszenvedését mutatják.

1520–1525 között készült a csíkszentimrei (Sântimbru) Szent Margit-kápolna archív felvételről ismert, ma lappangó szárnyasoltára nyitott állapotban Szt. Erzsébetet, Barbarát, Katalint és Dorottyt mutatja a szárnyakon, zárt állapotban pedig Szt. Ilona, Zsófia, Veronika, Orsolya, Margit, Ágnes, Lucia és Apollónia látható.⁸¹ Az oltár felépítésében és stílusában is közel áll a fent említett csíkszatószei oltárhoz.

5. Szent Flórián, Szent Katalin, Szent Orsolya. Ruszt, Halászteplom, oltár. 1510–1520 között. (fotó: Tüskés Anna, 2011)

német. A casula hátoldalán a kereszt középpontjában a holdsarlón álló Madonna került. Mellette hét vértanú szent szűz – Kalatin, Borbála, Dorottya és Margit – alakja tűnik fel. Szent Orsolya alakja máshol is megjelenik miseruhákon,⁸⁷ de ikonográfiája eltérő: nyilat tart kezében és köpenye alatt védelmezi társnőit (Schutzmantel), pl. a kölni Schnütgen Museum két kazuláján.⁸⁸

A második emlék az az 1500 körül készült, a 99 cm magas, aranyozott ezüst úrmutató, amely Németjárfalváról került a győri Székesegyházi Kincstárba.⁸⁹ Ez az ötvösremek minden bizonnyal budai műhelyben készült a budai klarissza kolostor részére. Fő alakja a felső architektonikus baldachin alatt álló Krisztus, előtte térdelő angyal tartja a szent vért felfogó kelyhet. A szentségház fölött Mária a gyermekkel, a szentségház két oldalán Szent Klára és Szent Orsolya. A talp peremén felirat: O Mater Dei memento mei.

4. Összegzés

Szent Orsolya hosszú kibontott hajjal jelenik meg, attribútuma leggyakrabban nyíl, néha nyíl és könyv együtt, ritkábban nyíl és hajó. Önálló oltára egy maradt fenn, általában más női vértanú szentekkel együtt jelenik meg a 15–16. századi magyarországi szárnyasoltárokon, ahogy egész

3.2.6. Szent Orsolya oltártöredékeken

Szent Orsolya alakja megjelenik néhány oltártöredéken is. Az 1480 körülre datálható Szent Orsolya mártíromsága táblakép azonos oltárhoz tartozott egy Szent Borbála vértanúságát ábrázoló képpel.⁸² Az 1500 körülre datálható fricsi (Fričovce) két oltárszárny hat női szentet (Borbála, Margit, Katalin, Dorottya, Ottilia, Orsolya) és Keresztelő, illetve evangelista Szent Jánost ábrázolja.⁸³ Az 1500–1510 között készült dubravai (Dúbravica) oltárszárny Szt. Borbálát és Orsolyát ábrázolja. A Szent Orsolyát ábrázoló alsó kép csonka.⁸⁴ 1510–1520 közöttből származik az a három gótikus szobor, baloldalt Szent Flórián, középen Szent Katalin, jobb oldalt Szent Orsolya, amelyet 1634-ben a ruszti (Rust) halászteplom (Fischerkirche) barokk oltárának szekrényében helyeztek el (5).⁸⁵ Szent Orsolya attribútuma újabb.

3.3. Iparművészeti alkotások

A freskók és oltárok mellett iparművészeti emlékek is tanúskodnak Szent Orsolya 15–16. századi tiszteletéről. Az első emlék egy 15. század végi miseruha, eredete ismeretlen, 1880 után került a budapesti Iparművészeti Múzeum Textil Gyűjteményébe.⁸⁶ Szövege olasz bársony, hímzése talán

6. Szent Orsolya női vértanú szentekkel, szárnyasoltárok zárt állapotban. 1. Héthárs, Szent Anna-oltár. 1526. (fotó: Tina Markusova); 2. Emmerthal-Lüntorf, evangélikus templom. (fotó: Marburger Fotoindex: LAD Niedersachsen, Microfiche-Scan mi04601a12.)

Európában, pl. az Emmerthal-Lüntorf-i evangélikus templom oltárán, ahol zárt állapotban Szt. Borbála, Orsolya, Katalin és Dorottya jelenik meg (6).⁹⁰

Elterjedt ikonográfia, amikor Orsolya két kézben fogja a nyílveesszőt, ezt látjuk a trencsényi házioltáron, Sztankahermányban és Héthárson. Ennek számos párhuzamát ismerjük, pl. a ravensburgi múzeum faszobra a 15. század végéről (7).⁹¹ Ugyancsak elterjedt megoldás, hogy

7. Szent Orsolya. 1. Trencsén, házioltár. Magyar Nemzeti Galéria. (fotó: Tüskés Anna, 2013); 2. Sztankahermány, Mária-oltár. 1510–1520 között. (fotó: Tina Markusova); 3. Héthárs, Szent Anna-oltár. 1526. (fotó: Tina Markusova); 4. Ravensburg, Múzeum. 15. század vége. (fotó: Marburger Fotoindex: 18469.)

8. Szent Orsolya. 1. Magyarfenes, Szent Anna-oltár. 1520 körül. (fotó: SARKADI NAGY 2012); 2. Leibic, Szent Anna-oltár. 1510–1520. Magyar Nemzeti Galéria. (fotó: Tüskés Anna, 2013); 3. Győr, Székesegyházi Kincstár, úrmutató. 1500 körül (fotó: Szabó Béla, 2011); 4. Sterzing, faszobor. (fotó: Marburger Fotoindex: 1.085.112); 5. Bebenhausen, Zweigmuseum, házioltár. (fotó: Marburger Fotoindex: 2783.)

Orsolya egyik kezében fogja a nyílveesszőt, másik kezében köpenyét tartja a magyarfenesi és a késmárki oltáron, a leibici Szent Anna-oltáron, valamint a győri úrmutatón. Ennek párhuzamát látjuk pl. Hans Multscher Szent Orsolya faszobrán a sterzingi plébániatemplomban,⁹² és a bebehausei Zweigmuseum házioltárkáján (8).⁹³ Máshol Orsolya egyik kezében nyitott vagy zárt könyvet tart, a másikon pedig a nyílveesszőt (9). Zárt könyvvel látjuk a csíksatószei, nyitott könyvvel a szepeshelyi oltáron. Mindkét megoldásnak vannak előképei és párhuzamai. A zárt könyves megoldást látjuk egy Hans Multscher körében készült faszobron, amely ma a rottweili Lorenzkapellében található,⁹⁴ és az erfurti Ursulinenkloster faszobrán.⁹⁵ A nyitott könyves megoldás egyértelműen E.S. mester fametszetére nyúlik vissza, azt követi. Ikonográ-

9. Szent Orsolya. 1. Csíksatószei, Mária-oltár. 1520–1525. (fotó: SARKADI NAGY 2012); 2. Rottweil, Lorenzkapelle, faszobor. (fotó: Marburger Fotoindex LDA Tübingen 13739); 3. Szepeshely, Szent Márton-főoltár. 1470–1478 között. (fotó: Czimbál Gyula); 4. Erfurt, Ursulinenkloster, faszobor. (fotó: Marburger Fotoindex 1.051.052); 5. Rottenburg am Neckar, Diözesanmuseum, oltárszárny. (fotó: Marburger Fotoindex 862192.)

10. Szent Orsolya. 1. Kisszeben, Szent Anna-oltár. 1465 körül. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria. (fotó: Tüskés Anna, 2013); 2. Németlipcse, főoltár. 1450 körül. (fotó: Makky György); 3. Leibic, két püspökszent oltára. 1521. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria. (fotó: Tüskés Anna, 2013)

fiai párhuzamként megemlíthető a Rottenburg am Neckar-i Diözesanmuseum oltárszárnya.⁹⁶ A társnőit köpenye alatt védelmező Orsolya ikonográfiája nem ismert Magyarországon, legalábbis nem maradt fenn ilyen emlék. Szent Orsolya és társnői mártírságának ábrázolásain a szűzek hajóban ülve közelednek a parthoz, és a hunok a partról nyilakkal, karddal és buzogánnyal ölik meg őket.

Orsolya azononsítása az alsóbajomi oltár keresztet tartó női szenttel problematikus. Egyedülálló a magyarországi anyagban a kisszebeni oltár Orsolyája, ahol a nyíl mellett kardot is tart (10). Ugyancsak páratlan ikonográfia Orsolya és Kordula együttes megjelenése a németlipcsei oltáron. A nyílvesszőt és hajót tartó Orsolya a leibici két püspökszent oltárán szintén kuriózum a magyar anyagban.

Szent Orsolya tiszteletének és népszerűségének oka kettős a középkori Magyarországon. A legenda magyar vonatkozása mellett fontos kiemelni, hogy Szent Orsolya mártír női szentek együttesében szárnyasoltárokon való ábrázolása egész Európában elterjedt, főként német területről származhatott Magyarországra. Legendája írott forrásokban a 13. században jelenik meg, tiszteletét képi ábrázolásokon a 14. századtól tudjuk követni Magyarországon. A 15. század második felében és a 16. század első negyedében sorra készülnek a Szent Orsolyát női vértanúk körében ábrázoló szárnyasoltárok. Ezek közül kiemelkedik a homoródbenei Szent Orsolya-oltár, amelyen az élettörténet négy jelenetben jelenik meg. A 17. század végétől a kultuszt az orsolyita rend magyarországi elterjedése is elősegítette. Kutatásaim nem teljesek, különösen a liturgikus tisztelet tekintetében,⁹⁷ ám így is feltárják annak a többirányú hatásnak a körvonalait, amelyet Szent Orsolya tisztelete a magyarországi vallásosságra, irodalomra, képző- és iparművészetre tett.

Jegyzetek

A tanulmány előadás formájában elhangzott angolul a Jane Cartwright szervezésében megtartott „St Ursula and the 11,000 Virgins” című konferencián a University of Wales Trinity Saint David Carmarthen Campus-on 2013. július 14-én. Köszönöm a kutatásban nyújtott sokféle segítséget Bálint Ágnesnek (Brassó), Daniela Damboiunak (Muzeul National Brukenthal, Sibiu), Juhász Istvánnak (MNG, Régi Magyar Restaurátor Osztály), Kerny Teréziának (MTA BTK MI), Knapp Évának (Budapesti Egyetemi Könyvtár), Korhecz Papp Zsuzsannának (Városi Múzeum, Szabadka), Kovács Andreának (MTA BTK ZTI), Lángi

Józsefnek (Babeş-Bolyai Tudományegyetem), Madas Editnek (OSZK), Tina Markusovának (Head of Regional Monuments Board, Košice), Querciolo Mazzonis-nak (Università degli studi di Teramo), Mikó Árpádnak (MTA BTK Művészettörténeti Intézet), Smohay Andrásnak (Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum), Szabó Bélának (Magyar Fotóművészek Szövetsége), Vajda Lászlónak (Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok).

¹MONTGOMERY, Scott: *St. Ursula and the Eleven Thousand Virgins of Cologne: Relics, Reliquaries and the Visual Culture of Group Sanctity in Late Medieval Europe*. Oxford, 2009.

²SZENTKLÁRAY Jenő: *Cyriacus pápa és a tizenegyezer orsolyaszűz*. In: *Magyar Sion*, IV. 1866, 496–513, 573–585, 653–666, 732–750.

³SZMRECSÁNYI Miklós: *Szent Orsolya legendája a történetben és művészetben*. In: *Budapesti Szemle*, CI. 1900, 211–231.

⁴HORVÁTH Cyrill: *Kódexeink legendái és a Legenda Aurea*. Budapest, 1911, 55–72.

⁵RADOCSAY Dénes: *A középkori Magyarország falképei*. Budapest, 1954; RADOCSAY Dénes: *A középkori Magyarország táblaképei*. Budapest, 1955; RADOCSAY Dénes: *A középkori Magyarország faszobrai*. Budapest, 1967; RADOCSAY Dénes: *Falképek a középkori Magyarországon*. Budapest, 1977.

⁶BÁLINT Sándor: *Ünnepi Kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából*. Budapest, 1977, II, 392–395.

⁷DÁVID Katalin: *Magyar egyházi gyűjtemények kincsei*. Budapest, 1981, kat. nr. 53, 57.

⁸SZILÁRDFY Zoltán: *A magánáhitat szentképei a szerző gyűjteményéből I. 17–18. század*. Szeged, 1995, kat. 43–44, 211.

⁹MEZŐ András: *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Budapest, 2003, 358.

¹⁰SARKADI NAGY Emese: *Local Workshops – Foreign Connections: Late Medieval Altarpieces from Transylvania*. Ostfildern, 2012.

¹¹MADAS Edit: *A Legenda aurea a középkori Magyarországon*. In: *Magyar Könyvszemle*, CVIII. 1992, 93–99.

¹²THEMESWAR, Pelbartus de: *Sermones Pomerii de sanctis*. Hagenau, 1499. 244–245.

¹³DE BUCK, Victor: *De S. Ursula et undecim millibus sociarum virginum et martyrum*. In: *Acta Sanctorum octobris*. Tomus IX. Parisiis et Romae 1869, 73–303; Horváth 1911, 71. 2. j.

¹⁴HORVÁTH 1911, 55.

¹⁵A szentek élete részben: Eufrozina, Orsolya, Apollónia, Hedvig, Adorján, Elek, Zsófia, Egyiptomi Mária. Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár, Cod. Hung. 1. KATONA Lajos szerk.: *Nyelvemléktár, XV. Régi magyar codexek: Székelyudvarhelyi codex, Guary codex, Náador codex, Lázár Zelma codex, Birk codex, Piry hártya*. Budapest, 1908, 248–252.; WEHLI Tünde – BÍBOR Máté János: *Náador-kódex*. In: MADAS Edit szerk.: *Magyar nyelvemlékek*. Budapest, 2009. 291.

¹⁶Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MNy 9. VOLF György szerk.: *Nyelvemléktár, V. Régi magyar codexek: Érdy codex II. fele*. Budapest, 1876. 397–403.; MADAS Edit: *Érdy-kódex*. In: MADAS Edit szerk.: *Magyar nyelvemlékek*. Budapest, 2009. 340.

¹⁷Ma a kódex végére kötve. Budapest, MTA Könyvtár Kézirattár, K 45. VOLF György szerk.: *Nyelvemléktár, X. Régi magyar codexek: Érsekújvári codex második fele*. Budapest, 1888. 350–356.; DARVAS Anikó: *Érsekújvári Kódex*. In: MADAS Edit szerk.: *Magyar nyelvemlékek*. Budapest, 2009. 286.

¹⁸Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MNy 11. VOLF György szerk.: *Nyelvemléktár, VI. Régi magyar codexek: Tihanyi codex, Kazinczy codex, Horvát codex*. Budapest, 1877. 239–241.; KOVÁCS Zsuzsa: *Kazinczy-kódex*. In: MADAS Edit szerk.: *Magyar nyelvemlékek*. Budapest, 2009. 300–301.

¹⁹VOLF György szerk.: *Nyelvemléktár, XI. Régi magyar codexek: Debreczeni codex, Gömör codex*. Budapest, 1882. 358.

- ²⁰A Mindenszentek litániában. VOLF György szerk.: *Nyelvemléktár, XIV. Régi magyar codexek: Lobkowitz codex, Batthyányi codex, Czech codex*. Budapest, 1890. 334.
- ²¹KÉZAI Simon: *Magyar krónikája*. Ford., bev. és jegyz. ell. Császár Mihály. Budapest, 1901. 24.
- ²²DOMANOVSKY Sándor: *Kézai Simon mester krónikája*. Budapest, 1906. 58.
- ²³*A Budai Krónika*. Bev. Fraknói Vilmos. Budapest, 1900; *Képes Krónika*. Összeáll. Geréb László. Budapest, 1978. 46.
- ²⁴THURÓCZY János: *A magyarok krónikája*, ROGERIUS mester: *Siralmas ének*. Budapest, 2001. 47–48.
- ²⁵WOJTILLÁNÉ SALGÓ Ágnes: *Hans Hauge zum Freistein: Der Hungern Chronica*. In: MIKÓ Árpád – SINKÓ Katalin szerk.: *Történelem – kép*. Budapest, 2000. 288–289.
- ²⁶BONFINI, Antonio: *A magyar történelem tizedei*. Ford. Kulcsár Péter. Budapest, 1995. 108–115.
- ²⁷Kulcsár Péter In: BONFINI 1995, 25–26.; KULCSÁR Péter: *Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése*. Budapest, 1973. 45.
- ²⁸KULCSÁR 1973, 44.
- ²⁹BENCZE Zoltán – SZEKÉR György: *A budaszentlőrinci pálos kolostor*. (Monumenta Historica Budapestinensia VIII.) Budapest, 1993. 8.
- ³⁰*Acta Paulinorum* 197. cs. 1. HORLER Miklós: *Budapest műemlékei II*. Budapest, 1962. 188.
- ³¹SZENDE László: *Piast Erzsébet és udvara (1320–1380)*. PhD disszertáció. Budapest, 2007. 138–139.
- ³²CIOFFARI, Gerardo: *Reliquie e Reliquiari del Tesoro della Basilica di S. Nicola nella storia*. Bari, 1999. Kat. sz. 8.
- ³³BEISSEL, Stephan: *Die Aachenfahrt*. Freiburg in Breisgau, 1902. 87.; BARNA Gábor: *Szent István, Szent Imre és Szent László kultuszemlékei Aachenben és Kölnben*. In: KERNY Terézia szerk.: *Szent Imre 1000 éve*. Székesfehérvár, 2007. 67.
- ³⁴„A tizenegyezer szűz vértanú kettejének koponyája. A chorust pirosban áldozó papok vezetik. Mise: Gaudeamus.” RUPP Jakab: *Magyarország helyrajzi története, I*. Budapest, 1870. 80, 102.; *Ordinarius secundum veram notulam sive rubricam alme ecclesie Agriensis de observatione divinorum officiorum et horarum canonicarum*. Közzéteszi: Kandra Kabos. Eger, 1905. XVIII.
- ³⁵Budapest, MTA Könyvtár Kézirattár K 43. VOLF György szerk.: *Nyelvemléktár, VII. Régi magyar codexek: Lányi codex*. Budapest, 1878; KÖRMENDY Kinga: *Lányi-kódex*. In: MADAS Edit szerk.: *Magyar nyelvemlékek*. Budapest, 2009. 316–317.
- ³⁶V/B Esztergom, VI/B Kalocsa-Zágráb, VII/B Erdély-Várad és a Codex Albensis. Corpus Antiphonarium Officii - Ecclesiarum Centralis Europae; MADAS Edit: 93. és 127. tétel. In: VÍZKELETY András Hrsg.: *Mittelalterliche Lateinische Handschriften-Fragmente in Győr*. Budapest, 1998.
- ³⁷KISS Erika: *Ereklyetartó tábla*. In: MIKÓ Árpád – SINKÓ Katalin szerk.: *Történelem – kép*. Budapest, 2000. 133–134. Kat. I–6.
- ³⁸MEZŐ 2003. 358.
- ³⁹Tapolysárpatak (Blatnica), Sáros vm.: 1332: Fredericus sacerdos de Sarpatac (Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Budapest, 1884. 1/1: 211); 1842: Par. jam 1456 vig., 1789 rest. Eccl. Ad S. Ursulam V. M. (*Universalis schematismus ecclesiasticus venerabilis cleri romano- et graeco-catholici saecularis et regularis incliti Regni Hungariae Partiumque eidem adnexarum nec non Magni Principatus Transilvaniae, sub Benigno-Gratiosa Protectione excelsi consilii locumtenentialis Hungarici per Aloysim Reesch de Lewald pro anno 1842–3 redactus*. Buda. 230)
- ⁴⁰Wellbach (Ágostonháza / Bystrany), Szepes vm.: 1429: par. Eccl. S. Ursule de Ullembach, Strig. D. (LUKCSICS Pál: *XV. századi pápák oklevelei, I*. Budapest, 1931. 222).
- ⁴¹DERCSÉNYI Dezső szerk.: *Pest megye műemlékei, I*. Budapest, 1958. 219.
- ⁴²Köszönöm Bálint Ágnes segítségét. Brassó, Evangélikus Egyházi Levéltár I.E.175.

- ⁴³Megsemmisült. Mivel elrongyolódott, elégették. MOHL Adolf: *Lövő története*. Győr, 1930. 166.; hasonmás kiadás 2008.
- ⁴⁴BÁLINT 1977, II, 392–395.
- ⁴⁵ENTZ Géza – SEBESTYÉN József: *A széki református templom*. Kolozsvár, 1947. 20–36.; RADOCSAY 1954, 214–215.
- ⁴⁶RADOCSAY 1954, 109–110.
- ⁴⁷JÉKELY Zsombor: *Painted Chancels in Parish Churches – Aristocratic Patronage in Hungary during the Reign of King Sigismund (1387–1437)*. In: Anna TÜSKÉS, Áron TÓTH, Miklós SYÉKELY eds.: *Hungary in Context: Studies on Art and Architecture*. Budapest, 2013. 51–52.; LÁNGI József: *Előzetes beszámoló a viski református templom falképeinek szondázó restaurátori feltárásáról*. In: *Visk*. 2013, 10–15.
- ⁴⁸RADOCSAY 1977, 142–143.
- ⁴⁹„Ego domina Margaretha consors dominij Georgy de Puthnok... ad ecclesiam beate... Marie in Pwthnok... [...] Item Balteum unum eidem ecclesie, quod preualet duodecim florenos, ut faciat depingere et in parte exteriorj faciant depingere ymaginem Sancte Vrsule cum suis socys.” ENTZ Géza: *Középkori végrendeletek művészeti vonatkozásai*. In: *Művészettörténeti Értesítő*, II. 1953, 172–173.; RADOCSAY 1955, 88.
- ⁵⁰RADOCSAY 1955, 86.
- ⁵¹RADOCSAY 1967, 41.
- ⁵²RADOCSAY 1955, 86, 88.
- ⁵³Canonica Visitatio 1698. Székely László apátplébános falumonográfiájának kéziratából idézi Bálint Sándor. BÁLINT 1977, II, 392–395.
- ⁵⁴MTA TOPOGRÁFIAI MUNKAKÖZÖSSÉGE: *Pest megye műemlékei I. Magyarországi műemlékek topográfiája V*. Budapest, 1958. 219.
- ⁵⁵RADOCSAY 1955, 319–320.; SARKADI NAGY 2012, 116, 231–234.
- ⁵⁶Köln, Wallraf-Richartz-Museum. Marburger Fotoindex 1.050 339.
- ⁵⁷Memlingmuseum – Sint-Janshospital Inv. Nr. O.SJ176.I.
- ⁵⁸Marburger Fotoindex 1.199.641.
- ⁵⁹Marburger Fotoindex RBA 125 329.
- ⁶⁰Nagyszeben / Sibiu, Brukenthal Múzeum, inv. No. 1894. RADOCSAY 1955, 256–257.; SARKADI NAGY 2012, 22–24, 199–200.
- ⁶¹Az oltárszekrényben ma Szent József 18. századi szobra áll. RADOCSAY 1955, 287.; SARKADI NAGY 2012, 149–150.
- ⁶²A 1944–45. évi háborús események során súlyos sérüléseket szenvedett. RADOCSAY 1955, 342–343.
- ⁶³Magyar Nemzeti Galéria inv. no. 53.579. 1–5. RADOCSAY 1955, 45–46, 456–457; RADOCSAY 1963, 12–13, 38–39; URBACH Zsuzsa: *A németalföldi és a magyarországi művészet kapcsolata a XIV–XV. században*. In: *Ars Hungarica*, III. 1975, 326–327; MOJZER Miklós szerk.: *A Magyar Nemzeti Galéria régi gyűjteményei*. Budapest, 1984. Kat. 23–24.; TÖRÖK Gyöngyi: *Ereklyetartó oltárka félalakos Madonna-képpel és álló szentekkel Trencsénből*. In: MIKÓ Árpád – SINKÓ Katalin szerk.: *Történelem – kép*. Budapest, 2000. 129–130.
- ⁶⁴RADOCSAY 1955, 298.
- ⁶⁵RADOCSAY 1955, 398.
- ⁶⁶RADOCSAY 1955, 453–454.
- ⁶⁷Kolozsvár, Múzeum. RADOCSAY 1967, 212.
- ⁶⁸Magyar Nemzeti Galéria inv. no. 52.757. RADOCSAY 1955, 357; RADOCSAY 1967, 111–115, 183; MOJZER Miklós szerk.: *A Magyar Nemzeti Galéria régi gyűjteményei*. Budapest, 1984. Kat. 108.; KERNY Terézia: *Szent Kálmán és Könyves Kálmán kultuszáról*. In: *Ars Hungarica*, XXIX. 2001, 12.; KERNY Terézia: *A szepeshelyi főoltár magyar szent királyokat ábrázoló tábla-*

képe. In: KERNY Terézia szerk.: *Szent Imre 1000 éve*. Székesfehérvár, 2007. 105.

⁶⁹Gyulafehérvár / Alba Iulia, Batthyaneum, inv. No. 452. RADOCSAY 1955, 384–385.; SARKADI NAGY 2012, 120–121.

⁷⁰Magyar Nemzeti Galéria inv. no. 53.574.9–20. RADOCSAY 1955, 364; RADOCSAY 1967, 109, 188. MOJZER Miklós szerk.: *A Magyar Nemzeti Galéria régi gyűjteményei*. Budapest, 1984. Kat. 103–104.

⁷¹RADOCSAY 1955, 317.

⁷²Besztercebánya, Múzeum. RADOCSAY 1955, 461–462.

⁷³Pozsony, Szlovák Nemzeti Galéria. RADOCSAY 1955, 409–410.

⁷⁴Ma a bártfai múzeumban. RADOCSAY 1955, 263.

⁷⁵RADOCSAY 1955, 437–438.; POSZLER Györgyi: *Szent királyok – királyi szentek*. In: MIKÓ Árpád – SINKÓ Katalin szerk.: *Történelem – kép*. Budapest, 2000. 180.; KERNY Terézia: *A szépeshelyi főoltár magyar szent királyokat ábrázoló táblaképe*. In: KERNY Terézia szerk.: *Szent Imre 1000 éve*. Székesfehérvár, 2007. 99.

⁷⁶Drezda, Kupferstichkabinett. Marburger Fotoindex Neg. Nr. FD 151 586.

⁷⁷Magyar Nemzeti Galéria inv. no. 55.901. 1–3, 6–7. RADOCSAY 1955, 120–121, 279; RADOCSAY 1967, 70, 156; MOJZER Miklós szerk.: *A Magyar Nemzeti Galéria régi gyűjteményei*. Budapest, 1984. Kat. 57–58.

⁷⁸RADOCSAY 1955, 353–354.

⁷⁹RADOCSAY 1967, 157.

⁸⁰Magyar Nemzeti Galéria inv. no. 53.578.8–15. RADOCSAY 1955, 363–364; RADOCSAY 1967, 108–109, 188–189; MOJZER Miklós szerk.: *A Magyar Nemzeti Galéria régi gyűjteményei*. Budapest, 1984. Kat. 116–117.

⁸¹SARKADI NAGY 2012, 256–257.

⁸²SARKADI NAGY 2012, 217–218.

⁸³Turócszentmárton / Turciansky Svätý Martin, Múzeum. RADOCSAY 1955, 306–307.

⁸⁴1912-ben a Thomka-gyűjteményben volt. RADOCSAY 1955, 299.

⁸⁵RADOCSAY 1967, 208.; Dehio Burgenland, 1976, 261.

⁸⁶105 cm magas. Iparművészeti Múzeum 7392. SZILÁGYI András: *Középkori miseruhák*. In: MIKLÓS Pál szerk.: *Az Iparművészeti Múzeum gyűjteményei*. Budapest, 1979. 333, 6. kép.

⁸⁷Miseruha töredék Madonnával, Szt. Péterrel és Orsolyával, Köln, 1500 körül, 108 x 13.5 cm. Köln, Schnütgen Museum. Inv. Nr. N 877.

⁸⁸Szent Cecília kazula, Köln, Schnütgen Museum. Marburger Fotoindex 834 048.; P213-as kazula, Köln, Schnütgen Museum. Marburger Fotoindex RBA 156 250.

⁸⁹DÁVID 1981, kat. nr. 57.

⁹⁰Marburger Fotoindex: LAD Niedersachsen, Microfiche-Scan mi04601a12.

⁹¹Marburger Fotoindex: 18469.

⁹²Marburger Fotoindex: 1.085.112.

⁹³Marburger Fotoindex: 2783.

⁹⁴Inv. Nr. L 59. Marburger Fotoindex: LDA Tübingen 13739.

⁹⁵Marburger Fotoindex: Aufnahme-Nr. 1.051.052.

⁹⁶Inv. Nr. B12/13. Marburger Fotoindex: 862192.

⁹⁷Kovács Andrea foglalkozik a magyar tradíció zsolozsmaforrásaival és a magyar sequentia-hagyománnyal.